

BREST-LİTOVSK ANTLAŞMASI'NDAN SONRA TÜRKİYE VE ERMENİLER

Halil BAL*

Birinci Dünya Savaşının en önemli cephelerinden biri olan Kafkas Cephesinde çarpışmalar, Rusya'da çıkan bir ihtilâl (12 Mart 1917) sonucunda Çarlığın sona ermesi ve Geçici Hükümet'in kurulması sırasında durmuştu. Savaşa devam etmek isteyen Geçici Hükümet de Bolşevik İhtilâli (7 Kasım 1917) ile ortadan kaldırılmış ve Bolşevik propagandasının etkisi ile Rus askerleri cepheyi terk etmeye başlamışlardı. Bilhassa destek kıtalarının dağılması sebebiyle Ruslar, işgallerinde bulunan Bitlis, Muş, Erzincan, Trabzon hattındaki ordunun iâşe ve ikmalinde büyük güçlükler çekiyorlardı¹. Bu sırada Osmanlı 3. Ordusunun Komutanı Vehîp [Kaçî] Paşa ile Rus ordusu kumandanı General Prejevalski arasında mütareke için görüşmelere başlanmıştı². Nihayet

* Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields, A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge 1953, s. 438, 447, 449 ve 457. Bu eserin Türkçesi için bkz. *Kafkas Harekatı 1828-1921. Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

² Prejevalski bu sırada merkezdeki Sovyet Hükümeti adına değil, Petrograd'ın asla tanımadığı "Mavera-yı Kafkas Konfederasyonu" adına hareket ediyordu. Bununla beraber Merkez Sovyet Hükümeti, bu sıralarda "Barış Siyaseti"ni şiddetle takip ettiğinden, Kafkas cephesinde de "ateş kesilmesi"ne karşı çıkmamıştı. Diğer yandan, Petrograd'daki Sovyet-Bolşevik liderlerinin Kafkas cephesinin muhafaza edilmesini, Rus askerlerinin cepheyi bırakıp gitmemelerini arzu ettiği de bilinmektedir. "Türk Ermenistanı"ndaki "Ermeni" halkının "kendi kaderini idare etmek" imkânları sağlanıncaya kadar Rus işgal sahasında Rus kuvvetlerinin kalması ve Türklerin buraları işgallerine karşı durulmasının istendiği muhakkaktır. Fakat, Rus askerleri bu arzuya uymamışlar ve cepheyi açık bırakmışlardı (Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara 1970, s. 333.); Prjevalski Tiflis'teki İngiliz ve Fransız konsoloslarına Türklerle silah bırakışmasını kabul ettiğini bildirdi ve böyle davranmasaydı birliklerinin kontrolünün Bolşeviklerin eline geçeceğini açıklayarak bağlaşıklarından özrünün kabul edilmesini istedi (Richard Ullman, *Anglo-Soviet Relations, 1917-1921: Intervention and the War*, Princeton 1961, s. 51).

29 Ekim 1914'de başlayan Osmanlı-Rus harbine 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi imzalanarak son verilmişti³.

Çok geçmeden Osmanlı Hükümeti ve müttefikleri Sovyet Rusya ile bir barış antlaşması imzalamak üzere Brest-Litovsk'ta görüşmelere başladılar. Osmanlı Devleti adına Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa ve Ateşemiliter Zeki Paşa Osmanlı Devleti'ni temsil ediyorlardı. Zeki Paşa 16 Aralık 1917'de Brest-Litovsk'a gelen Sovyet heyetinden L.B. Kamanev'le özel bir görüşme yaparak, Enver Paşa'nın talimatı doğrultusunda Rus işgali altındaki toprakların boşaltılması teklifinde bulunmuş ve Rus işgal bölgesinde Ermenilerin Müslüman halka yaptıkları mezalimden bahsederek, bunun bir an önce durdurulmasını istemişti. Kamanev ise bu konuda Sovyet Hükümetinin dikkatini çekeceğini ve gerekli önlemlerin alınacağını belirtmiş ve "Sovyet hükümeti benimsemiş olduğu prensipler doğrultusunda işgal altındaki Türk topraklarını boşaltmaya hazırdır. Fakat buralardan göç etmiş veya başka taraflara gönderilmiş olan tüm halkın milliyet ve mezhep farkı gözetilmeksizin eski vatanlarına dönmeleri, taraflarca oluşturulacak bir komisyonun bunu kontrol etmesi, halk yerleştirildikten sonra, onların Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak veya özerk olarak yönetilmek hususlarında belli edecekleri arzuya göre idare olunmaları Osmanlı Hükümeti tarafından güvence altına alınmalıdır"⁴ demişti.

Kamanev'in bu sözleri Sovyet Hükümetinin işgal altındaki Türk topraklarını boşaltılmasını bir takım şartlara bağlamayı tasarladığını gösteriyordu. Nitekim Sovyet Hükümeti bir müddet sonra "Türk Ermenistanı'na ait kararname"sinde bu konudaki niyetini açıkça ortaya koyacaktır. Bu düşünceyle hareket eden Sovyet Hükümetinin planına göre, Ermenilerin kitleler halinde işgal altındaki Türk topraklarına yerleştirilmesi ve bunların silâhlendirilmesi bölgede suni bir Ermeni çoğunluğu sağlanması esastır. Bunlar yapıldıktan sonra, Kamanev'in sözlerinden de anlaşılacağı üzere, yapılacak

³ Erzincan Mütarekesi hakkında geniş bilgi için bkz; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia, (1917-1921)*, New York 1950, s. 82-83; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 332-334; Richard G. Hovannisian, *Armenia, on the Road to Independence 1918*, University of California, Los Angeles 1969, s. 109-110; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* (bundan sonra ATBD), Yıl: 31, Sayı: 81, Aralık 1982, Belge No: 1848; Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, 1995, (Ankara 1996), s. 208-232; Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 70-72; Enis Şahin, "Türkiye ile Maveraya-yı Kafkas Komiserliği İlişkilerinin Başlaması ve Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1917)", *Kafkas Araştırmaları*, IV, İstanbul 1998, s. 153-173; Selami Kılıç, *Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Dergah Yay., İstanbul 1998, s. 83-106.

⁴ Kılıç, a.g.e., s. 163.

referandum sonunda Rus işgalindeki Doğu Anadolu topraklarında Sovyet Rusya'nın koruması altında özerk bir Ermenistan meydana getirilebilecekti⁵.

Aslında merkezî Sovyet Hükümeti ve özellikle bu hükümette yer alan Ermeniler, Rus birlikleri cepheden tamamıyla çekilmeden, Ermenilerin bu bölgede idareyi ele almalarını arzu etmişler ve buraların Türklere geri verilmesine engel olmayı tasarlamışlardı. Merkezi Sovyet yönetimi, 11 Ocak 1918'de "Türk Ermenistanı"na ait 13 numaralı kararnameyi neşretmiş ve Türkiye ile yapılacak barış görüşmelerinde nasıl bir politika izleyeceğini ortaya koymuştu. Bu kararnamede: "Rusya'nın işgali altında bulunan "Türk Ermenistanı"ndaki Ermenilerin kendi mukadderatlarını, hatta tam bir istiklâle varıncaya kadar, serbestçe tayin hususunda haklarını "Rusya Amele ve Köylü Hükümeti"nin desteklediğini Halk Komiserleri Sovyeti Ermeni halkına ilân eder" deniyordu. Bunun gerçekleştirilebilmesi için çekilen Rus Ordusunun yerine "Ermeni Halk Milisinin teşkili"ni ve göçmen ve mülteci bütün Ermenilerin "Türk Ermenistanı"na hiçbir engelle karşılaşmadan dönmelerinin sağlanması gerekiyordu. Bunun için "Ermeni Halk Mümessilleri Şurası adıyla bir geçici idare kurulması ve başına da Kafkas İşleri Geçici Fevkalade Halk Komiseri sıfatıyla Stepan Şaumyan adlı bir Bolşevik lideri Ermeni'nin tayin edilmesine karar verilmişti⁶. Bu kararname Bolşevik Sovyet yönetiminin geleneksel Rus siyasetini takip edeceğini göstermekteydi. Yani Ermeniler desteklenecek ve Rusya himayesinde kurulacak "Büyük Ermenistan" bilahare Rusya idaresine alınacaktı. Bu Ermenistan Güney Kafkasya'nın bir kısmı ile harpte işgal edilmiş Türk topraklarını içine alacaktı.

Sovyet Hükümeti'nin 13 numaralı kararnamesinin yayınlanması üzerine Osmanlı Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey, L.D.Troçki ile uzun bir görüşme yaptı. Ahmed Nesimi Bey, "Osmanlı Devleti ve müttefikleri ile barış müzakerelerine girişen Sovyet Rusya Cumhuriyeti idarecilerinin, Doğu Anadolu'daki Ermenileri teşkilâtlandırmakla, Osmanlı'ya karşı düşmanca bir siyaset yürütmeye karar vermiş olduklarını, bununla Rusların, arzu edilen barışın yapılmasına engel olacaklarını" belirtti. "Rus işgali altında bulunan topraklarda halkın büyük çoğunluğunu oluşturan Müslüman unsurun sosyal müesseselerine ve tarihî münasebetlerine bakmaksızın mukadderatlarını keyfi, daha doğrusu zor kullanarak değiştirmeye ve Türkleri bir oldu bitti karşısında bırakmaya kalkışmanın, neticeleri pek üzücü bir takım olayların çıkmasına sebebiyet verebileceğini" hatırlattı. Troçki, bu kararnameyi haklı çıkarmaya çalışarak "Ermenilerin kendilerini savunmak amacıyla silâhlendirildiklerini"

⁵ Kılıç, aynı yer.

⁶ Kurat, a.g.e., s. 336-337; Kılıç, a.g.e., s. 236-241.

söyledi. Bunun üzerine Nesimi Bey, savaştan beri o bölgelerde durumun tamamen değiştiğini, artık Ermenilere karşı herhangi bir saldırıya rastlanılmayacağını ve bu konuda Rusların kaygı duymamaları gerektiğini, Osmanlı Hükümetinin Ermeniler hakkında çok iyi niyetlerle bazı önlemler almak üzere olduğunu söyledi⁷. Bu görüşmenin ardından Osmanlı yetkilileri Bolşeviklerin Ermenileri silâhlandırdıktan sonra Doğu Anadolu'dan çekileceklerini ve hemen askerî hazırlıklara başlamak gerektiğini anlamışlardı.

Osmanlı Askerî Heyetinin başkanı Ahmet İzzet Paşa Sovyet Heyetinin başkanı A.A. Joffe ile 20 Ocak 1918'de yaptığı görüşmede, Kafkas cephesinde Rusların silâhlı Ermeni çeteleri oluşturmasını protesto etti. Sovyet Heyeti Başkanı aynı gün verdiği cevapta, Kafkaslarda ve Rus işgali altındaki Türk topraklarında gerçekten Ermeni birliklerinin oluşturulduğunu ve bunların silâhlandırıldığını kabul etmiş, fakat bunu "millileştirme" hareketi şeklinde değerlendirmiştir⁸.

Kafkas Cephesinin kaderi Rusya'da olduğu kadar, Güney Kafkasya'da meydana gelen siyasî vaziyet ile de yakından ilgili idi. Çarlığın devrilmesinden sonra Güney Kafkasya'da önemli gelişmeler olmuştu. Geçici Hükümet tarafından 22 Mart 1917'de Tiflis'te teşkil edilen Özel Maveraya-yı Kafkas Komitesi (Ozakom) Güney Kafkasya ile beraber harpte işgal edilen yerlerde idareden sorumluydu⁹. Bu arada Gürcü, Azerî ve Ermeni siyasî partilerinin girişimleri ile Gürcistan Millî Şurası, Azerbaycan Millî Şurası ve Ermenistan Millî Şurası kurulmuştur. Bolşevik İhtilalinden bir kaç gün sonra bu millî teşkilâtların mümessilleri ile Kafkasya Cephesi Askerî Komitesi üyeleri ve Kafkas Ordusu Başkumandanı Tiflis'te toplandılar. 15 Kasım 1917'de Özel Maveraya-yı Kafkas Komitesi ilga edildi ve yerine geçici hükümet mahiyetinde, Maveraya-yı Kafkas Komiserliği (Zakavkaskii Komisariat- Zavkom) kuruldu¹⁰.

⁷ Kılıç, a.g.e., s. 242-243.

⁸ Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Gördüklerim ve Başıma Gelenler, 1892-1922*, İstanbul 1949, s. 442-443; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 373.

⁹ Özel Maveraya-yı Kafkas Komitesi (Ozakom: Osobyi Zakavkazskii Komitet) Duma üyelerinden V.A. Harlamov (Başkan), Papacanov, Caferov, Prens Kita Abaşidze ve Pereverzev'den teşekkül etmişti. Sonradan Çheidze'nin de dahil edildiği komite, doğrudan Geçici Hükümete karşı sorumlu ve kanun çıkarma yetkisi dışında bütün yetkilerle donatılmış olduğu halde Çarı temsil eden eski Genel Valilerin prestijini asla kazanamadı. Bkz. Kazemzadeh, a.g.e., s. 34.

¹⁰ On iki üyesinin tamamı 'devrimci demokrasi'deridi (Zavkom üyeleri şöyleydi: Menşevikler: E. Gegeçkori (başkan), Ter-Ghazaryan, A. Çenkeli; SR'ler: D. Donskoy, A. Neruçev; Taşnaklar: A. Ohancanyan, Sarkisyan; Müslümanlar: Fethali Han Hoyski, M. Caferov, H. Melik-Aslanov, H. Hasmammedov, İ. Haydarov ve Gürcü Sosyal Federalist Alekseev-Meskhiev bkz. *Kaspiy*, no: 250, 15 Kasım 1917'den Ronald Grigor Suny, *Bakü Komünü*

Mavera-yı Kafkas Komiserliği, Petrograd'daki Bolşevik idaresini tanımadı ve özerklik ilân ederek Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması yolunda ilk adımı atmış oldu¹¹.

Güney Kafkasya'da Gürcü, Azerî ve Ermeni halkın büyük çoğunluğu demokratik Rusya'nın kurulmasını ve kendilerinin de bu demokratik idare de söz sahibi olmalarını istemekteydi. Bu demokratik idareyi gerçekleştirmesi umulan Rusya Kurucu Meclisi için 26-28 Kasım 1917 tarihleri arasında Güney Kafkasya'da seçimler yapıldı ve bu seçimlerde Bolşevik partileri tam bir yenilgiye uğradılar. Gürcü Menşevikler 11, Azerî Müsavat Partisi 10, Taşnaklar 9, Müslüman Sosyalist Blok 2, Bolşevikler 1, Sosyalist Devrimciler 1, Himmet-Menşevikler 1 ve Rusya'da İslâm 1 sandalye kazandılar. Sadece 4 Sosyalist Devrimci ile 1 Bolşevik Kurucu Meclise seçilmişlerdi¹².

Bolşevikler, 5-6 Ocak 1918'de ilk uzun oturumunu yaptıktan sonra Kurucu Meclisin bir daha toplanmasına izin vermeyince Kurucu Meclise Güney Kafkasya'dan seçilmiş Gürcü, Azerî ve Ermeni üyeler, Tiflis'te toplanarak burada bir Seym (Meclis) oluşturdular (23 Şubat 1918). Seym, Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrıldığını ilân etti¹³.

Taşnaklar ve Sosyalist Devrimciler Seym'in kurulmasına karşı çıkmışlar ise de Müslüman delegelerin ve Menşeviklerin oy çokluğu ile toplanan bu yeni Meclise onlar da katılma kararı almışlardı. Her partiye Kurucu Meclis seçimlerinde aldığı oy oranına göre üyelik verilmişti. Mavera-yı Kafkasya, Bakü dışında, artık kendisini merkezi Rusya'ya bağlı saymıyordu¹⁴.

Mavera-yı Kafkasya Komiserliği, dağılmaya başlayan ve içinde Bolşevikliğin çokça yayıldığı, güvenilmez bir hale gelen Kafkas cephesindeki Rus ordusunu, Erzincan Mütarekesi'nin imzalanmasından itibaren terhis etmeyi kararlaştırdı. Rus ordusunun bıraktığı boşluk millî zeminde teşkil edilen ordularla doldurulacaktı. Bu arada Türkiyeli Ermenilerden kurulu kuvvetlerin başına General Ozanyan Antranik getirilmişti. Ruslar çekilirken cepheyi ve silâhlarının çoğunu Rus ordusunda hizmet etmiş Ermeni gönüllü alaylarına ve milislerine bırakıyorlardı. Yeni Mavera-yı Kafkas yönetimi, kurulmakta olan millî orduların ihtiyacını göz önüne alarak, çekilen Rus askerlerinin silâh, cephane ve diğer askerî malzemeyi beraberlerinde götürmelerine kesinlikle

Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf, Çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 1990, s. 175, n6; Kazemzadeh, a.g.e., s. 57.

¹¹ Suny, a.g.e., s. 175-176.

¹² Suny, a.g.e., s. 177-180.

¹³ Suny, a.g.e., s. 193.

¹⁴ Suny, a.g.e., s. 194.

mâni olunmasını emretmişti. Çarlık Rus yönetimi işgal ettiği Doğu Anadolu'dan bir daha çıkmayı düşünmediğinden oldukça çok yığınak yapmış bulunuyordu. Şimdi çekilen Rus ordusunun elinde üç yıldan beri yapılan yığınağı kısa zamanda geri götürecek nakil vasıtaları da yoktu. Bu sebeple Gürcüler ve Ermeniler, Rus ordusundan kalan birliklerden kendi millî ordularını kurmaya giriştiklerinde bol miktarda silâh, cephane ve askerî malzemeye sahip oldular. Ayrıca birçok Ermeni çetesi de faaliyette idi. Bu çetelerin Türklere karşı giriştikleri katliamlar hakkında Başkumandanlık Vekâletine ulaşan haberler üzerine Enver Paşa, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'yı uyarmış ve bu konuda Rus kumandanlığı nezdinde girişimlerde bulunmasını istemişti¹⁵.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun 1909-1918 yılları arasında Türkiye'deki Askerî Ateşesi General J. Pomiankowski eserinde: "Rus cephelerinin arkasındaki bölgelerde, Rus ordusunun geri çekilmesinden sonra sahipsiz kalan yerlerde yaşayan Müslüman halkı imha etmeye başlayan Ermeni çeteleri türemiş olduğundan durum daha da kötüleşmişti. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, birkaç defa Rus orduları başkomutanına müracaat ederek kendisinden cephe gerisindeki bu son derece elem verici olaylara bir nihayet verilmesini istemişti. Bu konuda verilen birçok vaat ve sözlere rağmen, bir netice alınamamış ve böylece zalimce davranışlara maalesef mani olunamamıştı"¹⁶ diye yazmaktadır.

Harp içinde Rus ordusunda yaklaşık 300.000 Ermeni ve Gürcü askeri vardı. Rus askerî stratejisi sebebiyle bunlar Kafkasya dışında istihdam edilmişlerse de sonra bunlardan bir kısmı Kafkasya'ya gönderilmişlerdi. Kafkaslarda bulunan Rus askerleri çekilmeye başladıklarında 500 bin kişilik Rus Kafkas ordusunda Ermenilerin sayısı 40.000 kadar vardı! Bunlar Türk ilerlemesini durdurmaya ve harp sırasında işgal altına alınmış Türk topraklarında kontrolü ellerinde tutmaya çalışacaklardı¹⁷. Öte yandan Güney Kafkasya'da Taşnaklar, cepheden dönen Ermeni askerlerini örgütleyerek millî ordularını kurmaya giriştiler. Bilhassa Azerbaycan'ın Bakü ve Lenkeran şehirlerinde, kendisi de bir Ermeni olan Şaumyan'ın liderliğinde üstünlük sağlayan Bolşevikler, Kızıl Muhafızlar adıyla kendi ordularını teşkil ediyorlardı. Gürcüler de kendi birlik ve kadrolarını oluşturmaya başlamıştı. Her ne kadar Ermeni ve Gürcü orduları Türkiye'ye karşı savunma amacıyla kurulmuşlarsa da

¹⁵ Kılıç, a.g.e., s. 103.

¹⁶ Joseph Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü (1914-1918 I. Dünya Savaşı)**, Çev. Dr. Kemal Turan, İstanbul 1990, s. 293-294.

¹⁷ W.J. Childs ve A.E.R. McDonell, "Outline of Events in Transcaucasia from the beginning of the Russian Revolution in the Summer of 1917 to April 1921", **Public Record Office**, FO 371/7729 Caucasus, E 8378/8378/58, confidential.

çoğu zaman dahilî millî anlaşmazlıklarda da etkin rol oynamaya başlamışlardı. Bilhassa Ermeni kuvvetleri kuruldukları günden itibaren Azerbaycan Türklerine karşı terör hareketlerine girişmişlerdi¹⁸.

Ermeniler, “Büyük Ermenistan” gayesine ulaşmak için: 1. İşgal altındaki Türk topraklarını Türk ordusuna karşı savunmak, 2. Ermenistan toprakları diye iddia ettikleri bölgenin hiçbir yerinde nüfus çoğunluğuna sahip olmadıklarından buralarda bir Ermeni çoğunluğu meydana getirmek istemekteydiler. Zira, Osmanlı Devleti ve Rusya orduları arasında çetin savaşların geçtiği bölgede gerek göçler ve gerekse tehcir sebebiyle Ermeni nüfusu çok azalmıştı.

Ermenilerin bu hususta neler yapabilecekleri ileride görülecekti ve bilhassa Türkler açısından meçhul değildi. Zira, Sarıkamış yenilgisinin ardından Türk ordularının çekildiği şehir, kasaba ve köylerde Ermeni komitelerinin giriştikleri kıtal, mezalim ve soykırıma yönelik terör ve yıkıcı faaliyetler henüz hafızalardan silinmemiştir. Yine bu yolda devam edecekleri çok iyi biliniyordu ve Türk makamlarını endişelendiriyordu.

Nitekim Erzincan Mütarekesinin imzalanmasından hemen sonra kontrolden çıkan iyi silâhlanmış Ermeni birliklerinin Müslüman halka karşı kıtallara başladığı haberleri gelmekteydi. Rus komutanların ayrılmasından sonra Erzincan’da Albay Morel ve Sivaslı Muradyan idaresindeki Ermeniler, plânlı bir kırıma başlamışlardı¹⁹. Bütün bunları öğrenen 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Rus ordusu kumandanlığına gönderdiği yazılarında yapılanların mütareke hükümlerine aykırı olduğunu bildirerek Müslümanların katlinin önüne geçilmesini istemiştir. Ancak durumda hiçbir değişme olmamıştır. Brest-Litovsk’ta yapılmakta olan barış müzakerelerinin de uzaması sebebiyle işgal altındaki toprakların silâhla kurtarılmasının gerekli olduğu anlaşılacak Başkomutanlığın emri ile askerî harekâta başlanmıştır.

İleri harekât üç kolordu halinde yapılacaktır: sağ cenahta Van-Bayezid istikametine karşı Ali İhsan [Sabis] Paşa’nın 4. Kolordusu, ortada Erzincan-Erzurum-Sarıkamış istikametine karşı Kâzım Karabekir’in 1. Kafkas Kolordusu, sol cenahta Karadeniz’e kadar olan mıntıkada Bayburt, Trabzon istikametine karşı Yakup Şevki [Subaşı] Paşa’nın 2. Kafkas Kolordusu. Bu üç kolordu Vehip

¹⁸ Cemil Hasanov, *Azerbaycan Beynelhalg Münasebetler Sisteminde, 1918-1920*, Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993, s. 37.

¹⁹ Tiflisli Morzov Mıgırdıç dahi bu katliama dair rapor yazmış ve 1. Kafkas Kolordusu ilgililerine arz etmiştir. Bkz. H.K. Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Ankara 1982, s. 66-67.

[Kaçi] Paşa'nın kumandasında 3. Orduya bağlı idi ve karargahı Suşehri'nde bulunuyordu²⁰.

Mevsimin kış olması zaten yetersiz olan yolların kar ve yağmur sebebiyle nakliyatı güçleştirmesi, ordunun erzak ihtiyacının süratle karşılanması için büyük zorluklar çıkarmakta idi. Fakat alınan haberler hareketin vakit geçirilmeden yapılmasını zorunlu kılıyordu. Türk harekâtı 5 Şubat 1918 sabahı Kelkit'in işgali ile başladı²¹. Köse'de (Şebinkarahisar-Erzincan yolu üzerinde) depolanmış erzak, çekilme hazırlıkları yapan Ruslardan 1.500 altına satın alındı²². Türk orduları bu hareket sırasında "baskın şeklinde muharebelerle Ermenilerin erzak ve mühimmat ambarlarını imhasına meydan vermeme ve sağlam ele geçirilen harp malzemesine dayanarak süratle ilerleme" stratejisini benimsemişti.

İşgal bölgesinden kaçıp gelen halk Ermenilerin giriştiği katliam hareketlerinin dayanılmaz olduğunu ve şiddetini günden güne arttırdığını haber vermekteydi²³.

Erzincan'ın (13 Şubat 1918) ve Trabzon'un (24 Şubat 1918) Kurtuluşu

İlk büyük harekât top ve makineli tüfeklerle teçhiz edilmiş 3.500 mevcutlu bir Ermeni Kolordusunun bulunduğu tahmin edilen Erzincan üzerine yapılacaktır²⁴. Hazırlıkların tamamlanmasından sonra 12 Şubat 1918'de harekâta başlayan Kâzım Karabekir komutasındaki 1. Kolordu birlikleri karşısındaki zayıf Ermeni birlikleri Erzincan'a doğru çekildi²⁵. Fakat Türk ordusunun başarılı taarruzları ve şehri kuşatmaya başlaması karşısında Erzincan'dan da çekildiler. Türk kuvvetleri süngü hücumuyla şehirdeki son Ermeni kuvvetlerini de kovarak 25 Temmuz 1916'da esarete düşen Erzincan'ı 13 Şubat 1918'de kurtararak²⁶ Erzurum istikametinde çekilen Ermenileri takibe başladılar. Panik halinde

²⁰ Kâzım Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu (Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi)**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı Yay., Ankara 1990, s. 54.

²¹ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı**, Cilt: II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 443-444. (Bundan sonra **Kafkas Cephesi** olarak zikredilecektir)

²² **Kafkas Cephesi**, II, s. 444.

²³ Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu**, s. 58.

²⁴ Karabekir, **a.g.e.**, s. 65.

²⁵ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 466; Hovannisian, **a.g.e.**, s. 122.

²⁶ Karabekir, **a.g.e.**, s. 69; **ATBD**, Yıl: 31, Sayı: 81, Aralık 1982, Belge No: 1861; W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, **a.g.e.**, s. 429; Hovannisian, **a.g.e.**, 123-124; Ulrich Trumpener, **Germany and The Ottoman Empire, 1914-1918**, Princeton, New Jersey 1968, s. 173.

çekilmekte olan Ermeniler, önlerine gelen her yeri yakmakta ve halkını kadın, çocuk, ihtiyar demeden katletmektedirler.

Erzincan'ın durumu içler acısıdır. Her tarafta yakılan insanlar, tahrip edilmiş binalar ve içleri insan cesetleriyle dolu bir çok yer bulunmuştur. Sağ kalan bir avuç Türk sefil bir haldedir. Askerî dairenin içinde ve yanındaki Müşirlik Konağında yakılmak üzere hapsedilen insanlar kurtarılmıştır. Bir hayli yerlerde de binalar içinde yakılmış cesetler bulunmuştur. Askerî daireyi de havaya uçurmak için tertibat alındığı görülmüştür²⁷. 1. Kafkas Kolordusu Komutanı Kâzım Bey, bir yandan halkın iâşe ve ibatesi, yaralı ve hastaların tedavisi, kimsesiz çocukların himayesini sağlarken hareketinin devamı yolunda da hazırlıklarını yapmaktaydı²⁸.

Bütün olumsuzluklara rağmen Erzincan'da ele geçirilen, büyük ihtiyaç duyulan erzak ve cephanenin çokluğu, ordunun moralini yükselten bir unsur oldu²⁹.

Erzincan'da yiyecek olarak: 80 ton ekmeklik un ve hububat, 150 ton yemeklik kuru sebze ve et konservesi, 40 ton yem, 3 ton tuz, 10 ton sabun, 6.5 ton makarna, kuskus vesaire, 370 kg çay, 350 kg şeker;

Silah ve mühimmat olarak: 4.000 adet yeni Rus mavzeri, 16 Osmanlı mavzeri, 3 top, 25 bomba topu, 1 Makineli tüfek, 10.000'den fazla dağ topu mermisi (Rus), pek çok miktarda piyade mermisi (Rus), 1.500 el bombası, 100 sandık (100.000'den fazla) Osmanlı piyade mermisi, 160 sandık Rus obüs mermisi, 44 sandık tayyare bombası, 10 sandık adi bomba, 7 büyük sandık infilak maddesi, 14 Büyük fiçı koşum ve saire yağı;

Malzeme ve teçhizat olarak: Her sınıfa ait ambarlar dolusu çeşitli malzeme, telgraf malzemesi, istihkam âlât ve edevâtı, portatif piyade kalkanları, ayak kızakları ve kar üstünde yürüme ayakkabıları (hedik), tel örgüleri, kazma, kürek, küskü ve saire, yedek malzeme (sahra topu okları, tekerlekler, oklar ve saire), ayrıca 4.000 dolak ve 2.200 cep sobası ele geçirilmişti³⁰.

²⁷ Ermenilerin Erzincan ve çevresinde yaptıkları katliamlar ve tecavüzler için bkz; **ATBD**, Yıl: 31, Sayı: 81, Aralık 1982, Belge No: 1849, 1850, 1851, 1852, 1854; **ATBD**, Yıl: 32, Sayı: 83, Mart 1983, Belge No: 1930, 1931 ve 1933; **ATBD**, Yıl: 36, Sayı: 86, Nisan 1987, Ermeni Belgeleri Özel Sayı: 4, Ankara 1987, Belge No: 2059, 2062; Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu**, s. 74; Justin McCarty, **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yay., 1998, s. 221-226.

²⁸ Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu**, s. 76-77.

²⁹ Fahri Belen, **I. Dünya Harbinde Türk Harbi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983, s. 150-151.

³⁰ Karabekir, **a.g.e.**, s. 74-75.

3. Ordu Komutanı Vehip Paşa Trabzon'a muharebesiz girmek istemekteydi. Bu sebeple 20 Şubat 1918'de Trabzon'un teslimi için buradaki Rus kuvvetleri komutanlığına bir mektup gönderilmiş ve üç gün içinde şehrin teslimi istenmiştir. Ruslarla (Trabzon Bolşevik Komitesi) yapılan müzakerelerden sonra 37. Kafkas Tümeni, 24 Şubat 1918 günü Trabzon'u olaysız teslim aldı. Trabzon'da ele geçirilen toplardan 70 adedinin kaması bulunabildi. Denize hakim mevzilerde bulunan uzun menzilli toplar, gerektiğinde kullanılması için hazırlanmıştır. Trabzon'un teslim alınmasından evvel Ermeni ve Gürcü erleri deniz yoluyla şehri terk etmişlerdir. Geri kalan 8.000 kadar Rus askeri Değirmendere'ye çekilmişler ve en kısa zamanda deniz yoluyla memleketlerine gideceklerdir³¹.

Türk ordusunun keşif kolları gerektiğinde takviye edilerek Erzincan-Erzurum arasındaki Ermeni kuvvetlerinin takibine devam etmekteydi. Keşif kolları, 15 Şubat 1918'den itibaren Sansa Köyü, Yalnızbağlar, Sipükür, Petriç, Suprivan, 19 Şubat 1918'de Bican ve Kargın ve 20 Şubat'ta Bayburt³², 22 Şubat 1918'de âni bir baskın ile Mamahatun (Tercan)'ı işgal etti³³. Türk birlikleri 25 Şubat 1918'de Aşkale ve 28 Şubatta başlayan ve 1 Mart sabahına kadar süren bir hareketle Tilkitepe-Karabıyık köyü (hanları)-Tazegül köyünü zapt ettiler³⁴.

Ermeniler geçtikleri bu yörelerden çekilirken Müslüman halkı acımasızca katletmişler, köyleri yakıp yıkmışlardı. Ermeni çeteleri, Cinis Köyü³⁵, Bayburt,

³¹ **Kafkas Cephesi**, II, s. 452-453; Gürcü-Ermeni ve Rumların Polathane çevresinde yaptıkları katliamlar için bkz; **ATBD**, Yıl: 31, Sayı: 81, Aralık 1982, Belge No: 1853; Trabzon'un işgal altından kurtulması ve Milli Mücadele dönemindeki vaziyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Sabahattin Özel, **Milli Mücadele'de Trabzon**, Ankara 1991.

³² **Kafkas Cephesi**, II, s. 451.

³³ Mamahatun (Tercan)'da Ermenilerin tüyler ürpertecek cinayetleri hakkında bkz. Ahmed Refik, **Kafkas Yollarında Hatıralar Tahassüsler**, İstanbul 1919 (Latin harfleriyle basım, Ankara 1982), s. 34; K. Karabekir, **I. Kafkas Kolordusunun (1)334 Senesindeki Harekatı-ı Meşhudatı Hakkında General Harbord Riyasetindeki Amerika Heyetine Takdim Edilen Rapor Suretidir**, Erzurum 1335, s. 3; K. Karabekir'in telgrafı; Yzb. Ahmed Refik'in, Tercan'dan Karargah-ı Umumide Seyfi Bey'e gönderdiği telgraf için bkz. **ATBD**, Sayı: 85 (Ekim 1985), s. 177, Belge: 2031; **ATBD**, Yıl: 31, Sayı: 81, Aralık 1982, Belge No: 1864; **ATBD**, Yıl: 32, Sayı: 83, Mart 1983, Belge No: 1940; Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu**, s. 100-101 ve 121; Justin McCarty, **Ölüm ve Sürgün**, s. 227.

³⁴ Ermenilerin Tazegül Köyünde yaptıkları katliam hakkında bkz. **ATBD**, Sayı: 81 (Aralık 1982), s. 363, Belge: 1867; Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu**, s. 132.

³⁵ Ermenilerin ve Rusların Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu bölgesindeki Müslümanlara yaptıkları zulümler ve tedhiş hareketleri için bkz; **Documents sur les Atrocités Arméno - Russes**, İstanbul 1917; **İslâm Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaike Müstenit Malumat**, İkinci Tab', İstanbul 1919; **ATBD**, Yıl: 31, Sayı: 81, Aralık 1982, Sayı: 83 (Mart 1983); **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi - İlan-ı Meşrutiyet'den Evvel ve Sonra-** (Haz. H. Erdoğan Cengiz), Ankara 1983, s. 366-402; Azmi Süslü, **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara 1987;

Mamahatun (Tercan), Tazegül, Alacaköy³⁶ büyük katliamlara sahne olmuş ve yakılıp yıkılmıştır. Erzurum'a doğru ilerleyen 1. Kafkas Kolordusu Komutanı Kâzım Karabekir, Ermenilerce işlenen cinayetleri ve yapılan müthiş katliamları gördükçe her taraftan burunlarına "kan ve yangın kokusu" geldiğinden şikayet etmektedir. Bu şartlar altında "açlığı ve soğuğu düşünecek halde olmadıklarını, gece uykularında dahi Erzurum halkının iniltilerini duyduklarını, vakit geçirmenin, Erzurum'u bir yangın yeri ve bir mezarlık halinde görmeye sebep olabileceğini" belirtiyordu (26 Şubat 1918)³⁷.

Tamamen yakılmış olan Mamahatun (Tercan)'da 8 ton et konservesi, 3.5 ton erzak, tahkimat malzemesi ve külliyetli mühimmat ve tahrip malzemesi elde edilmiştir. Rusların buradaki istihkâm parkında 25.000 kadar kazma, kürek, küskü vardır. Ayrıca dikenli tel, telgraf teli ve sair malzemesi çoktur. Ermeniler tarafından yakılmış olan cephaneliğin bir kısmı kurtulmuş ise de telsiz telgraf istasyonunu tamamen tahrip etmişlerdir.

Aşkale ambarlarında ise 26 ton ekmeklik un, 2.5 ton yemeklik erzak ve 3.5 ton yem ele geçirildi. 26 Şubat 1918'de işgal edilen Yeniköy'de ve 28 Şubat 1918'de bir baskınla zapt edilen Karabıyık'ta tahminen 200 ton erzak ele geçirilmesi Erzurum'a yürüyüşü çabuklaştırmıştı³⁸.

Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918)

Uzun bir müzakere sürecinden sonra Osmanlı Devleti ve Müttefikleri ile Sovyet Rusya arasında 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre; Rus ordusu Doğu Anadolu'dan en fazla 6 ile 8 hafta içinde çekilecek ve Rus ordusu hakim olduğu yerlerde -Türk birlikleri gelinceye kadar- asayiş sağlayacak, Ermeni çeteleri silahsızlandırılarak dağıtılacak, Ardahan,

---

Hüsamettin Yıldırım, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)*, Ankara 1990, s. 111-117; Halil Kemal Türközü, *Armenian Atrocity, According to Ottoman and Russian Documents*, Ankara 1986; Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri, (1914-1918)*, Ankara 1996, s. 88-120; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Yay., Ankara 1983, s. 193-229; Erdal İter, *Ermeni ve Rus Mezalimii (1914-1916)*, Ankara 1996, s. 23-136; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, 1906-1918*, I, Ankara 1995, s. 50-51, 57-317, 321-332; Veysel Eroğlu, *Ermeni Mezalimi*, İstanbul 1978, s. 155-278; Ahmet Refik (Altınay), *Kafkas Yollarında, Hatıralar ve Tahassüsler*, İstanbul 1919 (Latin harfleriyle basım, Ankara 1982); Ahmet Refik (Altınay), *İki Komite, İki Kıtal*, İstanbul 1999, s. 56-95; General Mayewsky, *Massacres by the Armenians against the Turks* (Edited by Azmi Süslü), Ankara 1991.

³⁶ Alaca köyündeki katliam hakkında bkz. ATBD. Sayı: 83 (Mart 1983), s. 221, Belge: 1936; Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 132 ve 427.

³⁷ Karabekir, *a.g.e.*, s. 108-109.

³⁸ *Kafkas Cephesi*, II, s. 453; Karabekir, *a.g.e.*, s. 112 ve 477.

Kars ve Batum derhal boşaltılacak ve bölgenin geleceğini komşu devletler ve özellikle Türkiye ile anlaşarak yerli halk tayin edecektir. Osmanlı Devlet ile Rusya arasında daha önce imzalanmış antlaşmalar yürürlükten kaldırılmıştır³⁹.

Erzurum'un Kurtuluşu (12 Mart 1918)

7 Mart 1918'de Yeniköy'e gelen Kâzım Karabekir, Rusların mükemmel bir şose güzergahını açtığını, her yerde taş yığınları ve taş kıracak makineler, motorlu veya motorsuz silindirler bulunduğunu görmüştü. Karabekir, köprüleri bitmiş bir sahra şimendiferi güzergahını yapan ve bu hattı Yeniköy'ün batısında Kükürtlü'de açılan kömür ocaklarına doğru uzatılmasına başlayan Rusların "Erzincan'da ve buralarda gördüğüm hazırlıkları ne müthiş bir Anadolu istilasına hazırlandıklarını gösteriyordu"⁴⁰ demektedir. Yeniköy'den Karabıyık'a sahra demiryolu güzergahı, Karabıyık'tan Erzurum'a doğru ise mükemmel demiryolu yapılmıştı⁴¹.

Türk Ordusu önünde ciddî bir mukavemet göstermeden Erzurum'a kadar olan bütün işgal ettikleri yerlerden çekilen Ermenilerin Erzurum'da yaptıkları yığınak sayesinde daha çok direnecekleri düşünülmekteydi. Erzurum'a büyük ehemmiyet veren Ermeni Generali Antranik de, 17 Şubat 1918'de şehre gelerek emir ve komutayı eline almıştı. Antranik'in kurmay başkanı Rus Albayı Zinkiyeviştir⁴². Erzurum'daki Ermeni kuvvetleri, Şubat 1918'de şu birliklerden oluşmaktaydı: Erzurum ve Erzincan Alayları ile 1. Avcı Alayı'ndan bir tabur olmak üzere, 9 Piyade Taburu ile 3 Süvari Bölüğü, 2 dağ bataryası (3.100 süngü, 400 kılıç; 8 dağ topu) ve Rusların kullandığı 16 top⁴³.

³⁹ Brest-Litovsk Andlaşması hakkında geniş bilgi için bkz; Firuz Kazemzadeh, **The Struggle For Transcaucasia, (1917-1921)**, New York 1950, s. 91-93; Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barış (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", **Bellekten**, XXXI/123, Temmuz 1967, s. 375-413; Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 339- , 652-659; Richard G. Hovannisian, **Armenia, on the Road to Independence 1918**, University of California, Los Angeles 1969, s. 103-105; Tülay Duran, "Bolşeviklerin Batılılarla İlk Diplomatik İlişkileri, Brest Litovsk Andlaşması ve Türkiye", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi** (Bundan sonra **BTTD**), Sayı: 38, Kasım 1970, s. 13-20; Emin Ali Türkgeldi, "Brest-Litovsk Konferansı Hatıraları", **BTTD**, Sayı: 13, Mart 1986, s. 46-53; Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, Dergah Yay., İstanbul 1998; Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi**, M.E.B. Yay., İstanbul 1998, s. 177-182.

⁴⁰ Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu**, s. 122.

⁴¹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 130.

⁴² Geniş bilgi için bkz. W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, **a.g.e.**, s. 430; Belen, **a.g.e.**, 153

⁴³ Belen, **a.g.e.**, 153. Ermeni ordusunun 1918 yılı başında sahip olduğu silah ve mühimmat için bkz; Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 463-464.

Ordu Komutanı Vehip Paşa önce bir keşif taarruzu yaptırmak istemekteydi. Karabekir ise bunu sakıncalı görerek Erzurum'a baskınla girmek istemekte ve ona göre taarruz emirlerini vermekteydi. 10 Mart 1918 Karabekir'in elinde 4 piyade alayı, 2 avcı taburu, 2 istihkam bölüğü, 4 süvari bölüğü ki toplam 5.000 tüfek (bunun 332 si aynı zamanda kılıç, 220'si Dersim milisleri), 45 makineli tüfek, 26 dağ topu vardı.

Türk ordusu, 11 Mart 1918 sabahı güneş doğmadan harekate başladı. Yerde 1 metre kalınlığındaki kar yürüyüşü zorlaştırmaktaydı. Türk Kuvvetleri, 9. Tümen şose boyunca, 3. Alay Karasu şimalinden ve diğerleri şosenin iki yanından ilerlemekteydi. Saat 8.00'de Ilıca zapt edildi⁴⁴. Yoğun topçu ve makineli tüfek ateşi desteğinde 9. Tümen piyadeleri ileri atılmaktaydı. Kiremitlik tabyasındaki düşman topçusu ateş ediyordu. Öğleden sonra saat 1.15'te 17. Alayın 2. Avcı Taburu tarafından Gez işgal edildi düşman Erzurum istikametinde çekildi. Şiddetli piyade ve makineli tüfek ateşlerinden sonra sağ cenah kuvvetlerinden (Halit Bey müfrezesi) de muvaffakiyet haberleri geldi⁴⁵.

Gece yapılan hücumlarla İstanbul ve Harput kapıları önündeki tel örgülü siperler işgal edilmeye başlanmış ve 12 Mart 1918 sabahı saat 6.00'dan itibaren Albay Rüştü Bey komutasında 9. Tümen kıtaları İstanbul kapısından şehre girmişti. Şehir içinde hafif çarpışmalar olmaktadır. Saat 7.00'de Sağ cenahtaki Halit Bey müfrezesi Harput kapısından şehre girdi ve 9. Tümen kıtalarına katıldı. Akşam saat 5.00'da başlayan yangınlar devam etmekteydi. Saat 15.00'te 1. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir de karargahıyla Erzurum'a girdi. Böylece 16 Şubat 1916'da esarete düşen Erzurum, 12 Mart 1918'de halkın mahv ve şehrin harap edilmesine fırsat vermeden kurtarıldı⁴⁶. Ordu Komutanı emirlerine tam uymadığı için Karabekir'i hem uyarıyor ve hem de teşekkür ediyordu.

Erzurum'un kurtarılması sırasında Türk zayıyatı: 2 subayla 12 nefer şehit, 3 subayla 113 nefer yaralı, Erzurum'a gelinceye kadar şiddetli soğuklardan kısmen donarak etkilenenlerin yekunu da 308 neferdir. Erzurum içinde halktan şehit edilenlerin sayısı 1.078 ve yaralıların sayısı 37 idi⁴⁷.

⁴⁴ Ermenilerin Ilıca'da yaptıkları katliam için bkz. A. Refik, *Kafkas Yollarında*, s. 35-36.

⁴⁵ Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 136-140.

⁴⁶ *ATBD*, Yıl: 31, Sayı: 81, Aralık 1982, Belge No: 1871; Karabekir, *a.g.e.*, s. 146-147; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 431; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 235; Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Ankara: TKAE Yay. 1989, s. 18; J. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, s. 298; Cezmi Eraslan, "Türkiye'nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum", *AAMD*, XIII/38, Temmuz 1997, s. 623-629.

⁴⁷ Karabekir, *a.g.e.*, s. 147; Erzurum ve çevresinde Müslüman Türklere karşı yapılan zulümler için bkz; İkinci Rus Erzurum Kale Topçu Alayı Komutanı Yarbay Twerdo Khlebof'un 16

Erzurum'un kurtarılması hareketi neticesinde 35 Rus subayı, 3 Gürcü subayı, 3 Rus esir alınmıştı. Aile olarak da 13 Rus kadını ve 3 Rus çocuğu vardı. Ermeni maktulleri 500 kadardı ve bundan fazla olan yaralıları da götürmüşlerdi.

Erzurum'da 400 top ve sayısız mühimmat, silâh, giyecek ve erzak, ağızlarına kadar dolu istihkam parkları ve demiryolu malzemesi, 8 lokomotif, 15 vagon, külliyetli petrol ve benzin vesaire ile Rus subaylarının Türklere karşı kullandıkları 16 sahra topuyla Ermenilerin kullandığı 8 dağ topundan 6'sı da sağlam olarak, yine bir binek otomobili de sağlam ele geçmişti⁴⁸. Hasankale istikametinde çekilen Ermeni kıtaları 9. Tümen tarafından takip ediliyordu. 13 Mart 1918'de Hasankale, 16 Mart 1918'de Horasan ve 17 Mart 1918'de Narman süvari kuvvetleri tarafından kurtarılmıştır. 21 Mart 1918'de Kötek de kurtarılarak 1914 hududuna kadar varılmış oldu⁴⁹.

4. Kolordu Cephesinde Harekat

Ali İhsan (Sabis) Paşa komutasındaki 4. Kolordu cephesinde 16 Şubat 1918'de Fem'i işgalden kurtarıldı. 36. Piyade alayından iki bölük ve milisler tarafından kurtarılan Fem'de 400 Rus tüfeği, iki makineli tüfek, tüfek ve top, mühimmat, 400 tona yakın erzak ele geçirilmiştir⁵⁰. 4. Kolordu, 20 Şubat 1918'de Van Gölünün batı kıyısındaki Karmuç'ta 3.500 çuval un, 4.000 çuval peksimet, 120 teneke susam yağı, 120 çuval tuz, 120 sandık et konservesi, bir miktar tuzlanmış balık, 400 sandık sebze konservesi, her biri 50 kiloluk 80 teneke gaz, 30 çuval şeker, 35 sandık çay, 8 çuval karabiber, 200 çuval patates, 250 çuval mısır kırmacı, 30 fiçı lahana konservesi, 100 fiçı iç yağ, 120 sandık sabun, 80 çuval soğan; 22 Şubat 1918'de kurtarılan Ahlat'ta 250 çuval un, 800 çuval peksimet, 150 çuval pirinç; ayrıca Pirhos'ta: 55 çuval un, 11 çuval

Nisan 1918 tarihli raporu, *ATBD*, Yıl: 31, Sayı: 81, Aralık 1982, Belge No: 1881; *ATBD*, Yıl: 31, Sayı: 81, Aralık 1982, Belge No: 1866, 1867; *ATBD*, Yıl: 32, Sayı: 83, Mart 1983, Belge No: 1941; *ATBD*, Yıl: 34, Sayı: 85, Ekim 1985 (Ermeni Belgeleri Özel Sayı: 3), Belge No: 2031; Azmi Süslü, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, s. 58-83; Enver Konukçu, *Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı, (11-12 Mart 1918)*, Ankara 1990; Yavuz Aslan, "Erzurum'da Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcıyade Hacı Mustafa'nın Hatıraları", *A.Ü. AİİTED*, C. I, S. 6, Erzurum 1993 (12 Mart Özel Sayısı), s. 85-103; Erdal İlter, *Ermeni ve Rus Mezalimi (1914-1916)*, Ankara 1996, s. 117-132; Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 228-231.

⁴⁸ Karabekir, *a.g.e.*, s. 148.

⁴⁹ Karabekir, *a.g.e.*, s. 151-152.

⁵⁰ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, C. IV, Nehir Yay., İstanbul 1991, s. 176.

peksimet... ele geçirdi ve böylece geriden erzak getirmeden harekâta devam etme imkanını elde etti⁵¹.

4. Kolorduya bağlı Van Gölü Cenup müfrezesi Vastan'ı işgal ettikten sonra beraberindeki aşiret kuvvetleriyle Van istikametinde ilerleyerek 3 Nisan 1918'de 1.200 kadar Ermeni kuvveti tarafından savunulan Erciş'i ve 4 Nisan 1918'de 1.600 piyade, 5 makineli tüfek, bir süvari bölüğü ve bir topla savunulan Ernis'i de zapt etti. Bu arada 5. Piyade Tümeni tarafından 5 Nisan 1918'de Muradiye zapt edildi. Ernis'te çokça erzak ele geçirildi.

3. Ordunun sağ yanında 4. Kolordu bir kol ile Van'dan çekilen Ermenilerin çekilme hattına düşmek üzere Saray istikametinde hareket ederken, diğer bir kol ile de 5 Nisan 1918'de Bargiri'yi işgal etti. ve sonra Bayezid istikametinde çekilen Ermenileri takibe başladı. 7 Nisan 1918'de Van ve Muradiye'yi zapt etmiş olan 4. Kolordu kuvvetleri Bayezid ve Ahlat istikametinde çekilen Ermenileri takibe başladı. 14 Nisan 1918'de Bayezid zapt edildi. Ermeniler Hoşap ve civarını tamamen yakmışlardı.

Trabzon Konferansı (14 Mart-14 Nisan 1918)

Tiflis'te teşekkül eden Maveraya-yı Kafkas Federal Cumhuriyeti Osmanlı Devleti ile hudut meselesini halletmek ve bir barış antlaşması imzalamak maksadıyla Trabzon'a bir heyet yolladı. Bu heyet Gürcü Akaki Çenkeli başkanlığında Gürcü, Azerî ve Ermeni temsilcilerden oluşmaktaydı. Osmanlı heyetine ise Rauf (Orbay) Bey başkanlık etmekteydi. 14 Mart-14 Nisan 1918 tarihleri arasında yapılan görüşmelerde Maveraya-yı Kafkas heyeti hükümetinin 1878 hududunu esas alan Brest-Litovsk Antlaşmasını tanımadığını bildirdi ve harpten önceki 1914 hududunu esas alan yeni bir antlaşma imzalanmasını talep etti. Fakat bu Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)'nin Türkiye'ye iade edilmemesi demektir. Rauf Bey, tabiidir ki bunu kabul etmedi.

Bunun üzerine Rauf Bey, 6 Nisan 1918'de Kafkas Murahhas Heyeti'ne bir ultiमत göndererek Brest-Litovsk Antlaşması'nın tanınmasını, Maveraya-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin müstakil bir devlet olarak kendisini Rusya'dan ayırdığını kesin olarak ilân etmesini talep etti⁵². Bunlar yapıldığı takdirde görüşmelere devam edilecekti. Kafkas Murahhas Heyeti, hükümetinden yeni talimat almak üzere Tiflis'e döndü.

⁵¹ Sabis, *a.g.e.*, s. 184-185.

⁵² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 467-473; Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, s. 22; Y.H. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III/4, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1983, s. 188; Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK Yay., Ankara 2002, s. 186 vd.

Ardahan (3 Nisan 1918), Sarıkamış (5 Nisan 1918), Batum (14 Nisan 1918) ve Kars (25 Nisan 1918)'in Kurtarılması

Bu durumda 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa Elviye-i Selâse'yi silâhla kurtarmak üzere askerî harekâtı başlattı. Vehip Paşa 1. ve 2. Kolordu birliklerinden bir Grup teşkil ederek 1. Kolordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın kumandasında Sarıkamış'a taarruzu emretmiştir. 25 Mart 1918'de 1. ve 2. Kolordu birlikleri 1914 hududunu geçmeye başladılar. 3. Ordu Komutanı, insanlara şefkat ve adaletle muamele edilmesini, mal, can, ırz ve namusa tecavüzden kaçınılmasını; mabetlere, okullara ve kütüphanelere dokunulmamasını, ordu gerisinde terk edilecek Ermeni köy ve kasaba halkına kötü bir harekette bulunmadıkları takdirde, Türk milletinin şanına yakışır şekilde iyi muamele edilmesini orduya emretti⁵³.

30-31 Mart 1918 bütün cephede Ermeni faaliyeti artmıştır. Türk milis kuvvetlerinin keşif kolları, Mellidüzü, Karakurt, Başköy, Kocakilise, Handere, Melitözü, Handere-Micingerd, Ulya, Kızılkilise ve Mohorkost mıntıkasında Ermeni kuvvetiyle yaptıkları muharebelerde, toplam 1 subay 9 nefer şehit ve 26 yaralı zayıat vermişti. Ermenilerin Kars civarındaki 28 köyde katliamlar yaptıkları haber alınmıştı⁵⁴.

Sarıkamış taarruzu 1. Kolordu 3 Nisan 1918'de harekâta başladı ve Karakurt-Kocakilise-Handere istikametinde yapılan muharebeler neticesinde Tahirgediği işgal edildi⁵⁵. 4 Nisan 1918 Karakurt zapt edildi. Karakurt'tan Sarıkamış istikametinde çekilen Ermeniler, Karakurt'taki ambarları ve Aras üzerindeki ahşap köprüyü yaktılar. Demir köprüünün tahribi önlendi. 600 kadar piyade, 6 makineli tüfek ve 4 topla savunulan Handere boynundaki Ermeni mevzii 5 Nisan 1918 saat 03.00'te işgal edildi. Ermeni kuvvetleri Sarıkamış'ta da kalmayarak Selim istikametinde çekildi. 9. Kafkas Tümeni 5 Nisan 1918 saat 8.10'da Sarıkamış'ı zaptetti.

Sarıkamış'ta erzak ambarları yoktu. Mevcut erzakın Ermeniler tarafından trenle taşındığı zannedilmektedir. Bir miktar konserve ele geçirilmiştir. Şehre girildiğinde Ermenilerin yaktığı cephaneliklerde patlamalar devam ediyordu⁵⁶.

Ardahan 3 Nisan 1918'de zapt edildi ve burada sağlam 34 havan topu ile 20.000 atım kadar topçu cephanesi ele geçirildi. 109. Alay (sahil müfrezesi) 4 Nisan 1918'de Sarp'ta bulunuyordu.

⁵³ Kafkas Cephesi, II, s. 473.

⁵⁴ Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 240-241.

⁵⁵ Karabekir, *a.g.e.*, s. 224-225.

⁵⁶ Kafkas Cephesi, II, s. 481-482.

Sarıkamış'ta 100 kadar lokomotif ile 460 vagon ve miktarı belirlenmemiş ray vardır. Erzurum'un batısındaki Yeniköy ve Karabıyık'tan Sarıkamış'a kadar olan dekovil hattının çalışır hâle getirilerek işletilmesi mümkün görülmektedir⁵⁷.

3. Ordunun sol yanında 37. Tümen cephesinde Ardahan, Artvin ve Ardanoş zapt edilmişti. Acara suyunun güneyine geçen Gürcüler, Türk Sahil Müfrezesi tarafından 4 Nisan 1918'de tekrar Acara suyunun kuzeyine atılmıştır. Gürcülerden 9 subay 1 doktor, 111 nefer esir edilmişti. Ayrıca 5 makineli tüfek ele geçirilmişti⁵⁸.

Batum'u zapt etmekle görevlendirilen 37. Kafkas Tümen, çamurlu ve karlı yollardan ilerlemekte olup 5 Nisan 1918'de Şörbani'de sol kolunu Borçka'da toplamak için 5 Nisan 1918'de kolbaşısı ile Şörbani'de durmuştu. 8/9 Nisan 1918 gecesi baskınla Ergenebaşı tabyasını zapt ederek Batum'a 5-7 km kadar yaklaştı. Baskında iki top ele geçirildi. 10. Kafkas Tümeni ise dağlık, ormanlık ve yol bulunmayan kıyı boyunca ilerledi⁵⁹.

9 Nisan 1918'de Maveray-ı Kafkas Hükümetinin Trabzon'daki sulh heyetinin başkanı Akaki Çhenkeli, Vehip Paşa'ya müracaat ederek, "hükümetinin Brest-Litovsk Muahedesinin Kars, Ardahan ve Batum sancakları hakkındaki hükümlerini tanıyacağını, sonraki günün akşama kadar buna dair emir alıp kendisine duyuracağını ümit ettiğini, bu nedenle beyhude yere kan dökülmemesi için hareketin durdurulmasını" rica etmiş; Vehip Paşa da 11 Nisan 1918 saat 08.00'e kadar müsaade etmiş ve harekâtın durdurulmasını orduya emretmişti. Fakat 11 Nisan 1918'de Trabzon'daki Maveray-ı Kafkas Hükümetinin sulh heyeti başkanının, Brest-Litovsk Muahedesinin kabul edildiğine dair herhangi bir emir almadığını bildirmesi üzerine ateşkes talebinin bir oyalama taktiği olduğu kanaatine varan Vehip Paşa ordusuna Batum üzerine harekâta başlaması emrini verdi⁶⁰.

37. Kafkas Tümeni emrine verilen 11. Alay, 10 Nisan 1918'de şehrin 4-5 kilometre doğusunda Orta Batum'u işgal ettikten sonra Batum'un su ve elektriğini kesmişti. 37. Kafkas Tümeni, 10-11 Nisan 1918 gecesi Mahmudiye grubunun güneyindeki üç tabyayı zapt ederek Batum'a 5 km uzakta bulunan Kahaberî dağına kadar ilerledi. Bu baskında dört mantelli sahra topu ile dokuz makineli tüfek ve 32 piyade tüfeği ele geçirildi. Batum'da altı Gürcü taburu iki Tümen halinde teşkilâtlandırılmıştı.

⁵⁷ A.g.e., s. 482-484.

⁵⁸ Karabekir, a.g.e., s. 274.

⁵⁹ Kafkas Cephesi, II, s. 485-486.

⁶⁰ Karabekir, a.g.e., s. 279-21283; Kafkas Cephesi, II, s. 487.

37. Kafkas Tümeni 13 Nisan 1918'de taarruza başladı. Taarruz, 14 Nisan 1918 saat 07.00'ye kadar sürdü. Gürcüler Mahmudiye tabyasında çok direndiğinden Tümenin zayıtı oldukça ağırdı. Baruthane tabyası savunmaya devam etti. Limandaki harp gemileri Türk topçusunun menzilinden çıkmak için kuzeye kaçmışlardı. 1.000 kadar Gürcü askeri esir alınmıştı.

14 Nisan 1918 saat 16.00'da Batum'u işgal için gönderilen birlik, Batumlu milislerden özel bir heyet tarafından karşılanmış ve şehir teslim alınmıştı. Gece şehrin elektriği verildiğinden şehirde hayat normale dönmüştü⁶¹.

İçlerinde Batum'un eski ve yeni komutanları, Gürcü Tümen komutanı ve kurmay heyeti, kale topçu ve istihkam komutanları, kale levazım reisi, kale muhabere müfettişi, çokça üst rütbeli subay olmak üzere 600'e yakın subay esir alınmıştı. Toplanabilen esir miktarı 2.500 kadardı. Muhtelif çapta 250 top ile çalışır durumda iki lokomotif, çokça vagon, bir miktar erzak, otomobil vesaire ele geçirilmişti. 16 Nisan 1918'de Çürüksu işgal edildi. Poti, Ahışa, Ozurgeti ve civarı işgal edilerek Kutayis istikameti kapanacaktı⁶².

Grup komutanlığının 8 Nisan 1918 tarihli emrine göre, dört tümenle (9, 36, 5 ve 11) Kars'ın zapt edilmesi ve buradaki Ermeni kuvvetlerinin daha doğuya çekilmesine meydan verilmemesi gerekiyordu. Grup komutanı Yakup Şevki Paşa Kars'a iyice hazırlandıktan sonra taarruz etmek istemekteydi. Ermenilerin Kars'ta toplanmakta olduğu, Selim ve Kars arasında ciddi muharebeler verecekleri anlaşılmaktaydı. Ruslar tarafından iyi tahkim edilmiş olan Kars 13 tabya ile çevrilmişti. Kars ile Selim arasında 17 taburluk bir Ermeni kuvveti ve ayrıca Kars'ta garnizon birlikleri vardı. Kars'ta çeşitli çap ve cinsten 220 top ile sabit ve seyyar 66 makineli tüfek vardı⁶³.

Ermeniler, Selim'in 1 km batısında mevzilenmiş olup ayrıca Selim istasyonunda 1 tren harekete hazır tutulmaktaydı. Ermeniler, 10 Nisan 1918'de Türk taarruz hazırlıklarını bozmaya yönelik bir taarruz yaptılar ise de geri atıldılar, ancak çekilirken 11 Nisan 1918'de Selim'i yaktılar. 108. Kafkas Alayından bir müfreze 8 Nisan 1918'de Kağızman'ı zapt etti⁶⁴.

Türk ordusunun Kars'a yaklaşma ve Kars'ı kuşatma harekâtı, 19 Nisan 1918'de şafakla baskın şeklinde başladı. Ermenileri geri atarak ilerledi. Bu muharebede 9. ve 36. Kafkas Tümenlerinin zayıtı, 5 subay, 117 er yaralı, 4 subay 25 er şehittir⁶⁵. Ermenilerden 3 makineli tüfek alınmış, bütün cepheye 2'si

⁶¹ Kafkas Cephesi, II, s. 488-489

⁶² A.g.e., s. 489.

⁶³ A.g.e., s. 489-491.

⁶⁴ A.g.e., s. 491-492.

⁶⁵ A.g.e., s. 496.

subay olmak üzere 100 maktul sayılmıştı. Ermeni sevk ve idaresi ve muharebe tarzında belirgin bir iyileşme olduğu görülmekteydi. Çoğu sahra topu olmak üzere 15 kadar topla bol cephane kullanarak bütün gün ateş etmişlerdi.

Türk kuvvetlerine 22 Nisan 1918 Berna-İğdır-Benli Ahmed hattının işgal edilmesi emri verilmişti. Ermenilerin, Karakilise-Berna hattındaki kuvvetleri Kars istikametinde çekilmeye başlamıştı.

Başkumandan Vekili Enver Paşa, Batum'a gelmişti. Onun bin bir zorluk ve mahrumiyetle iki aydan beri ileri hareketlere muvaffakiyetle devam eden 3. Ordu kıtalarını yakından görmek ve Orduya Padişahın selamını tebliğ etmek için geldiği bildirildi.

Öte yandan 23 Nisan 1918'de Kars'tan 9. Tümen karargahına gelen Albay Morel, Erivan'da bulunan Ermeni General Nazarbekov'tan Kars'ta General Mayor Dragov'a imzalı bir mektup getirmişti. Mektupta Tiflis'te Maveray-yı Kafkas Federal Cumhuriyeti'nin istiklâlini ilân ettiği ve Türkiye ile barış müzakerelerine başlamaya karar verdiği bildiriliyordu. Maveray-yı Kafkas hükümeti, 23 Nisan 1918 saat 13.00'ten itibaren Türkiye'ye karşı savaşan komutanlarına bütün cephelerde ateş kesilmesi için emirler vermişti⁶⁶. Mektubun 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya iletilmesinin ardından 3. Ordu Komutanlığı: "Güney Kafkas Cumhuriyeti Hükümetinin, teklif ve taleplerimizi aynen kabul ettiğini, bu esas üzerine kesin antlaşma yapılacağını" bildirdi ve "1293 senesinde verdiğimiz arazi elimizde kalacak şekilde bu hudut haricinde devam etmekte olan harekâtın olduğu yerde muvakkaten durdurulması" emrini verdi. Kars'ın tahliye ve teslim şeklini müzakere etmek üzere her iki taraftan tayin edilecek olan heyete 1. Kafkas Kolordusu Komutanı Miralay Kâzım Bey Osmanlı birinci murahhası olarak tayin edilmiş ve maiyetine Grup topçu Komutanı Kaymakam Salih Bey ve 1. Kolordu erkan-ı harbiyesinden Yüzbaşı Talat Efendi ikinci ve üçüncü aza olarak verilmişti.

Burada dikkati çeken husus, Ermenilerin çarpışmalara son verilmesini Türk kuvvetlerinin buldukları yerde kalmaları şartıyla teklif etmeleriydi. Alınan haberlere göre Ermenilerin Kars'ta ne varsa Gümrü'ye taşımak için zaman kazanmaya çalıştıkları anlaşılıyordu⁶⁷.

Türk kuvvetleri 23 ve 24 Nisan 1918 günü Kars'a yaklaşma ve kuşatma hareketine devam etti. Morel ve Tombil gelerek Kâzım Karabekir'le Vladikars'ta görüştüler. Kendilerine Arpaçay'ına kadar topraklarımızı ne zaman

⁶⁶ Geniş bilgi için bkz; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 435.

⁶⁷ Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, s. 307-309; *Kafkas Cephesi*, II, s. 498-499.

boşaltacaklarını, Kars'ın devir teslimi ve Kars'ta bulunduğu öğrenilen (1915'ten kalan) 4.000 Türk esirin teslimi hakkındaki tekliflerini sormuştur.

Kağızman havalisindeki Ermenilerin İslâm köylerini yağma ederek ve yakarak çekilmekte oldukları, Kulp, kasabasını da yakan Ermenilerin Nahçıvan istikametine kaçtıkları bildiriliyordu. Kâzım Karabekir'in enerjik sevk ve idaresi ve Türk kuvvetlerinin Kars'ı tamamen kuşatmış olması Ermenilerin ümitlerini kırmıştı.

25 Nisan 1918'de tahliyesi hakkında gerekli tekliflerini bildiren Karabekir, Ermeni silâhlı kuvvetlerinin çekilmelerini kabul etmiş fakat silâh ve mühimmatın naklini kabul etmemiştir. Gitmek isteyen ahalinin de serbest olduğunu bildirmişti.

Nihayet 25 Nisan 1918 saat 13.30'da Kars'ın Ermeniler tarafından tahliye edildiği ve daha önce kararlaştırıldığı gibi muhafaza için Rus ve Rumlardan ibaret bir kıt'anın kaldığı ve teslimi hazır oldukları General Deyef tarafından bildirildi. Böylece 1878'de harp tazminatı bahanesiyle Rusya'ya katılan Kars'ın 40 yıllık bir aradan sonra tekrar anavatana dönmesi halkın büyük sevincine sebep olmuştur⁶⁸.

Kars'ta ele geçen silâh, muhtelif çapta 589 kale topu ile 86 adet (47'si kaleye, 22'si seyyar orduya, 17'si uçaklara ait) makineli tüfek ile 2.525 piyade tüfeğidir. Erzak olarak 91 ton un, 13 ton buğday, 190 ton hayvan yemi, 155 ton peksimet, 23 ton çavdar, bir ton pirinç, 1.267 ton et konservesi, 51 ton sebze, 56 ton şeker, 2 ton limon tuzu ve 7 ton yağ ele geçirilmişti. İstasyonda, mühürlü 3 büyük vagon, 53 kapalı vagon, 397 açık vagon 4 uçak (2'si sağlam) ele geçirilmişti⁶⁹.

Ermeni eşkıyasının çekilmeleri esnasında alınan kararlara aykırı olarak Kars istasyonunda 100 kadar Osmanlı esirini ve Pazarcık ve civar köylerinde de bazı Müslüman ahaliyi şehit ettikleri anlaşılmıştır. Rus General Deyef, Murahhas Albay Morel ve Askerî Komiseri Mihail Arzumanov ceman yüz Rus subay ve memuru ve bu kadar emir neferleri, kırk kadar Rum subayı, dört yüz elli kadar da Rum eri olduğunu bildirdi. Ambar ve depolar muhafaza altına alındı⁷⁰. Ermeniler, çekilirken evlerini ateşe vermişlerdir. 28 Nisan 1918'de Yakup Şevki Paşa da karargahını Kars'ta kurdu.

Ermenilerin her taraftan Gümrü istikametinde çekildikleri anlaşılmıştı. Dört gün önce Subatan köyü Türk halkından iki yüzden fazla erkek, çocuk ve

⁶⁸ Karabekir, a.g.e., s. 318-327; *Kafkas Cephesi*, II, s. 500-502

⁶⁹ *Kafkas Cephesi*, II, s. 502; Karabekir, a.g.e., s. 348, 330-346.

⁷⁰ Karabekir, a.g.e., s. 345.

kadınları köyün samanlıklarında öldürdükleri de öğrenildi. Pazarcık mıntıkasından çekilen Ermeniler Digor'u geçip Hacıbayram köyü yakınındaki Arpaçay'ı üzerindeki köprüden geçerek Erivan'a doğru çekildikleri sanılmaktadır⁷¹.

Ermenilerin Arpaçay'ın doğusunda kalan Müslümanlara da katliamlar yaptıkları haberleri sağlam kaynaklardan alınmıştı. Milisler vasıtasıyla onların kurtarılmasının imkânı olmadığı bildiriliyordu. Karabekir, eğer Ermeniler bu mezalimi durdurmazlarsa Gümrü'yü top ateşine tutacağımızın Kafkas Hükümetine bildirilmesini Grup Komutanından rica eder. Fakat Türk Başkomutanlığı daha köklü çareler düşünmektedir.

Kars'ın kurtarılmasından sonra bütün Elviye-i selâsenin tamamı kurtulmuş oluyordu. Brest-Litovsk Antlaşması gereğince bu illerde halk oylamasına gidildi ve halkı ezici bir çoğunlukla ana vatan Türkiye'ye katılmak istediğini bildirdi⁷².

Gümrü (16 Mayıs 1918) ve Karakilise'nin (27 Mayıs 1918) Zaptı

Osmanlı Başkomutanlık Vekâleti, 6 Mayıs 1918'de Kuzey İran'da İngiliz-Ermenilerin Türkiye aleyhine işbirliğine karşı Tebriz'e mümkün olduğu kadar acele kuvvet gönderilmesini bunun için Gümrü-Culfa demiryolunun elde edilmesini 3. Ordu Komutanlığına emretmişti. Grup Komutanı Şevki Paşa, Gümrü'de en büyük Komutana hitaben yazdığı mektubunda "İran dahilinde İngilizlerin aleyhimize hazırladıkları hareket müstacelen Gümrü-Culfa şimendiferini işgal etmeye bizi mecbur eyledi" diyerek, Ermeni asker ve silahlı halkının demir yolunun 25 km doğusuna acilen uzaklaşmalarını istedi. Türk ordusu 15 Mayıs 1918 sabahı saat 7.00'de Arpaçay'ı'nı geçmeye başlayacaktı⁷³.

1. Kafkas Kolordusu karşısındaki 1.000 kadar piyade ve birkaç toptan oluşan düşman kuvvetiyle muharebe ederek Gümrü'nün güneyinde Tavşan kışlağı-Tepedolak hattını tuttu. 1. Kafkas Kolordusunun (36. Tümen, 9. Tümen ve Süvari alayı, ihtiyat 107. alay) 15 Mayıs zayıatı 2 subay şehit, 6 subay yaralı, 16 nefer şehit 42 nefer yaralıdır. Ermenilerden 406 maktul, 13 subay 303 nefer esir alınmıştır.

⁷¹ Karabekir, a.g.e., s. 347.

⁷² Nilgün (Akgül) Erdaş, **Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921)**, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994, s. 31-33.

⁷³ **Kafkas Cephesi**, II, s. 510.

4 Rus cebel topu, 9 sahra topu, 5 makineli tüfek, 11 lokomotif, 125 vagon ve sandıklarda birçok Levis makineli tüfeği ele geçirilmiştir⁷⁴. Ağın'da Ermenilerden erzakla dolu 5 vagonlu 1 tren zapt edilmiş ve 11. Tümenine yardım için sevk edilen 107. Alay Gümrü'nün doğusu işgal ederek burada harekete hazır insan ve erzak dolu 2 tren 9 lokomotif 120 vagon, 9 sahra topu, 4 makineli tüfek ve bir miktar Rus silahı ve cephanesi ele geçirmiştir. Ayrıca istasyonda bir doktor nezaretinde Ermenilerden 15 Mayıs muharebesinde yaralanan 10 subay 768 er esir edilmiştir.

11. Kafkas Tümeni Kars-Gümrü demiryolu kuzeyinden, Arpaçayı'nı geçerek Gümrü'ye hakim sırtlara kadar muharebe ederek ilerledi ve Gümrü'yü üç taraftan kuşattı. Karşısında 3.000 düşman kuvveti bulunmaktadır. 11. Tümenin Gümrü cephesinde 15 Mayıs muharebesinde zayıyatı 4 subay, 78 er şehit, 14 subay 184 er yaralıdır.

5. Kafkas Tümeni ise 2.000 kadar düşmanı mevzilerinden atarak Gümrü'nün kuzeyinde Tatarlı batısı-Küçükketi hattında Tiflis'e giden demiryolunu tahrip etti.

9. Tümen 10'u subay olmak üzere 133 esir almıştır. Muharebe sahasında toplam 20 top ele geçirilmişti. 11. Tümen karşısında 411, 1. Kolordu önünde 203 olmak üzere Ermenilerden toplam 600 ölü sayıldı⁷⁵.

15 Mayıs 1918 akşama doğru Gümrü'den gelen bir heyet teslim şartlarını görüşmek ve şehri boşaltmak için zaman istemişti. Gümrü ve civarı 16 Mayıs 1918'de Türk orduları tarafından kontrol altına alındı. Gümrü'de ele geçirilen kullanılabilir durumda 30 lokomotif Gümrü ile Kars arasında işletilmeye başlandıktan sonra Sarıkamış'a kadar geri ile ulaşım kolaylaşmıştı.

21 Mayıs 1918 günü çeşitli yerlerde yapılan müsademelerde Ermenilerden 300 kadar esir alındı, 175 kadar da maktul bıraktılar. Türk zayıyatı 10 yaralıdır⁷⁶. Ermenilerin, 23 Mayıs 1918'de Serdarabad taraflarında saldırılara başlamaları üzerine buradaki süvari müfrezesi avcı taburu ile takviye edildi. 24-30 Mayıs 1918 tarihleri arasında Başabaran ve Karakilise mıntıklarında yapılan askeri hareketlerle buralar işgal edilmiştir⁷⁷.

27 Mayıs 1918'de işgal edilen Karakilise'de ağır bir darbe yiyen Ermenilerden bir çok esir de alındı, 14 top ele geçirildi. Karakilise'de ele

⁷⁴ Karabekir, a.g.e., s. 368-369.

⁷⁵ Karabekir, a.g.e., s. 371.

⁷⁶ Karabekir, a.g.e., s. 376.

⁷⁷ Karabekir, a.g.e., s. 379 vd; Yüceer, a.g.e., 28; Hovannisian, a.g.e., s. 176. Bu cephedeki savaşlar için bkz; Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 440-450.

geçirilen askerî malzeme şunlardır: 451 tüfek, 3 makineli tüfek, 16 top (8 dağ, 4 sahra, 4 adet 12'lik obüs), 7 bomba topu, 2 lokomotif (biri sağlam), 12 yük otomobili, birçok otomobil lastiği, cephane, bomba, dinamit, elektrik motoru, fabrika aletleri⁷⁸.

25-30 Mayıs 1918 tarihleri arasında 1. Kolordu (9 ve 36. Tümenler) 5 subay 50 er şehit, 11 subay 163 er yaralı; 2. Kolordu (11. Tümen ve 10. Alay) 1 subay 48 er şehit 9 subay 111 er yaralı, 1 subay 17 er esir olmak üzere toplam: 6 subay 98 er şehit 20 subay 274 er yaralı, 1 subay 17 er esir düşmüştür. Ermeniler elindeki Osmanlı esirleri (Ermeni müzakere komisyonunun bildirdiğine göre 44 nefer) 22 Haziran 1918'de Gümrü'de teslim edilecekti⁷⁹.

Türk ordusu başarıyla yaptığı bu muharebelerle Gümrü ve Karakilise ve civarlarını tamamen ele geçirdi. Bu muharebeler olurken Maveraya-yı Kafkas Hükümeti ile Osmanlı Hükümeti temsilcileri arasında Batum'da toplanan konferansta barış için müzakereler devam etmekte idi.

Batum Konferansı ve Antlaşmaları (11 Mayıs-4 Haziran 1918)

Elviye-i Selasenin kurtarılmasından sonra Vehip Paşa'nın daveti üzerine Trabzon'da kesilen Barış görüşmelerine Batum'da devam edildi. Osmanlı Heyeti Başkanı Halil (Menteşe) Maveraya-yı Kafkas Heyeti Başkanı yine Akaki Çenkeli idi. Yapılan ilk görüşmelerin ardından Maveraya-yı Kafkas Hükümetinin sağlam temeller üzerine oturmadığı, bu hükümeti oluşturan Gürcüler, Azeriler ve Ermeniler arasında derin görüş ayrılıkları olduğu anlaşıldığından Osmanlı Heyeti imzalanacak barışın uzun ömürlü olmayacağını anladı. Onlardan ayrı hükümetler kurmalarını istedi. Gürcüler 26 Mayıs 1918'de Azeriler ve Ermeniler de 28 Mayıs 1918'de bağımsız cumhuriyetlerini ilan ettiler ve Maveraya-yı Kafkas Cumhuriyeti sona erdi. 11 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Kuzey Kafkasya⁸⁰ ile birlikte ortaya çıkan 4 yeni bağımsız Kafkas Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalandı.

İstiklâlini ilân eden Ermenistan'la imzalanan 31 Mayıs 1918 tarihli "Barış ve Dostluk Antlaşması" üzerine 3. Ordu Komutanlığı Ermeniler aleyhine hareketini durdurdu ve Ermenilerden düşmanca harekette bulunulmazsa Antlaşmaya aykırı bir hareket yapılmamasını emretti. Komutanlığın 1 Haziran 1918 tarihli emrinde "Türk-Ermeni Barış ve Dostluk Antlaşması'nda Gümrü-

⁷⁸ Karabekir, a.g.e., s. 396-397.

⁷⁹ Karabekir, a.g.e., s. 414.

⁸⁰ Bu dönemde Kuzey Kafkasya ile Türkiye münasebetleri için bkz. Halil Bal, "Kuzey Kafkasya'nın İstiklâli ve Türkiye'nin Askerî Yardımı", *Kafkas Araştırmaları*, III, İstanbul 1997, s. 29-91.

Culfa demiryolundan faydalanmamız kabul edilmekte, en ziyade müsaadeye mazhar millet muamelesi görmemiz, serbest geçiş hakkımız, en az gümrük ödememiz ve tarafların fazla ürünlerinin tespit ve mübadelesi kabul edilmektedir. Yeni hududun iki tarafında 15 kilometre genişliğinde bir serbest bölge bulunması, Ermenistan'da İslâm ahali tarafından seçilen müftülerin Şeyhülislama bağlı oldukları, şeyhülislam tarafından tayin edilen baş müftünün, evlenme, boşanma, vesayet, miras ve evkaf işlerini, şeriata göre idare edeceği gibi hususlar” da yer almaktadır.

Yine Antlaşmada, “Ermeni kuvvetlerinin terhisi, düşman tebaalarının ve itilâf mümessillerinin çıkarılması, demiryollarına Türk makamlarının el koyması, Ermenistan Cumhuriyeti ordusunun derhal barış durumuna getirilmesi, Ermeni ordusunun mevcudu ile garnizonlarının saptanması Osmanlı Hükümeti ile birlikte kararlaştırılması” hükümleri yer almaktadır⁸¹.

Gürcülerle imzalanan 3 Haziran 1918 tarihli barış antlaşmasına göre hudut Ahışa ve Ahılkelek Türkiye’de kalacak şekilde çizildi. Türk-Gürcü hududunda zayıf postalar bulundurulması ve birliklerin geride istirahat ve eğitimle uğraşması kararlaştırıldı. Türk kuvvetleri 3 Haziran 1918’de Ahılkelek’i zapt etti ve hudut Çubuk suyu olacak şekilde 4 Haziran 1918’de Ozurgeti’yi boşalttı. Gürcistan 10 Haziran 1918’de Ahışa’daki kuvvetlerini tamamen çekecektir⁸².

Ayrıca Türkiye ile Gürcistan ve Azerbaycan arasında imzalanan “petrol antlaşması” ile Bakü’den Batum’a petrolün boru hatlarıyla taşınması garanti edilmişti (4 Haziran 1918)⁸³.

Osmanlı Devleti, Batum antlaşmalarıyla Kafkasya’da istiklallerini ilân eden yeni cumhuriyetleri tanımış ve bu cumhuriyetlerle olan sınırlarını belirlemiş bulunuyordu. Fakat, henüz hem Kafkasya’da ve hem de başka cephelerde harp henüz sona ermemiştir. Bu sebeple bir yandan yaptığı antlaşmalar gereği çok büyük tehlike içinde olan Azerbaycan’a ve Kuzey

⁸¹ Batum’da imzalanan “Osmanlı İmparatorluğu ile Ermenistan Arasındaki Barış ve Dostluk Andlaşması” hakkında bilgi için bkz. **Kafkas Cephesi**, II, s. 522-523; Hovannisian, **a.g.e.**, s. 172-174, 194-198; Nahçıvan ve civarında verilen mücadeleler hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Arslan, “I. Dünya Savaşı Sonunda Nahçıvan’da Yapılan Mücadele ve Bugünkü Nahçıvan’ın Statüsünün Oluşumu”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XIV, Sayı: 41, Ankara 1995, s. 521-546; İbrahim Ethem Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, TTK Yay., Ankara 2001.

⁸² **Kafkas Cephesi**, II, s. 524; Ali Arslan, “I. Dünya Savaşı’nda ve Millî Mücadele Döneminde Ahıska-Ahılkelek (1914-1921)”, **Kafkas Araştırmaları**, III, İstanbul 1997, s. 93-115.

⁸³ Bu konuda tafsilat için bkz. Halil Bal, “Azerbaycan’da Petrol ve Petrol Endüstrisine Genel Bir Bakış”, **Kafkas Araştırmaları**, IV, İstanbul 1998, s. 17-37.

Kafkasya'ya askerî yardım gönderildi diğer yandan da Nahçıvan üzerinden Tebriz'e kadar harekâta devam edildi⁸⁴.

Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) ve Kafkasya'ya Ait Hükümleri

Ne var ki, 1918 Ekim ayı başlarında Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin harbi kaybettikleri anlaşıldığından Sadrazam Talat Paşa hükümeti istifa etti⁸⁵ ve İttihad ve Terakki yöneticileri ülkeyi terk ettiler. 14 Ekim 1918'de yeni hükümeti kuran Ahmed İzzet Paşa⁸⁶, mütareke görüşmelerine başlamadan önce Kafkas cephesindeki orduların Brest-Litovsk Antlaşması hududunun gerisine çekilmesini emretmiş⁸⁷ ve bu geri çekilme harekâtı başlamıştı⁸⁸. 31 Ekim 1918'de İstanbul hükümeti, askerî mercilere ve vilayetlere de Mondros Mütarekesi'nin imzalandığını bildirmişti⁸⁹. Böylece Osmanlı Devleti Birinci Dünya Harbi'nden çekilmekteydi.

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesine göre “İran'ın kuzeybatı kısmındaki Osmanlı kuvvetlerinin derhal harpten evvelki sınır (1914 sınırı) gerisine çekilmesi hususunda evvelce verilen emir icra edilecektir. Maveray-ı Kafkas'ın evvelce Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden geri kalan kısmı Müttefikler tarafından mahalli

⁸⁴ Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığı'nın Kazanması 1918*, Ankara 1996, s. 31; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 236. Batum antlaşmaları hakkında geniş bilgi için bkz; Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK Yay., Ankara 2002, s. 446 vd.

⁸⁵ “Sadrazam Talat Paşa Kabinesi İstifa Etmiştir”, *Vakit*, 8 Ekim 1918.

⁸⁶ Hükümeti kurma görevi verilen Ahmed İzzet Paşa kabinesini 14 Ekim 1918'de teşkil edebilmiştir. Bkz. Ahmed İzzet Paşa, *Feryadım*, II, Nehir Yay., İstanbul 1993, s.7 vd; *Vakit*, 14 Ekim 1918; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara: TTK Yay., 1984, s. 153.

⁸⁷ *BOA, BEO*, Nr. 340383; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s. 31.

⁸⁸ 1918 yılı sonlarında Türk ordusunun Kuzeybatı İran, Dağıstan ve Azerbaycan'ı tahliyesi hakkında bkz; *BOA, BEO*, Nr. 340683; No: 340752; No: 340783; Belen, *a.g.e.*, 232-235; Muhammet Erat, “Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1919)”, *Kafkas Araştırmaları*, III, İstanbul 1997, s. 143-145; M. Erat, “Kâzım Karabekir'in Nahçıvan ve Çevresindeki Faaliyetleri (1918)”, *Kafkas Araştırmaları*, IV, İstanbul 1998, s. 55-57; E. Aysan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, C. III, 57-67; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1962, I, 225-228; Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 201-207; Mesut Erşan, *Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti (1914-1918)*, A.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995, s. 143-147.

⁸⁹ *BOA, DH.ŞFR*, 92/328 (1337.M.25); *BOA, DH-ŞFR*, 93/15.

vaziyet tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir". Yine Mütarekenin 15. Maddesine göre "Bütün demiryolu hatlarının, İtilâf Kontrol subaylarının idaresine verilmesi, Mavera-yı Kafkas'ta elyevm Osmanlı idaresinde bulunan demiryolu hatları da buna dahildir ve bunlar serbest ve tam olarak İtilâf memurlarının emrine verilecektir. Bu maddeye Bakü ve Batum'un İtilâf kuvvetleri tarafından işgali de dahildir". 24. Madde ise "iğtişâş çıkması halinde Vilayât-ı Sitte (altı vilayet)'nin İtilâf Devletleri tarafından işgal hakkının mahfuziyeti" şeklinde idi⁹⁰.

Hükümleri son derece ağır olan Mondros Mütarekesinin tatbiki de ağır sonuçlar doğurdu. İran'daki ve Kafkasya'daki bütün Türk ordularının savaş öncesi sınırlara çekilmeye zorlanmasının ardından Batum İngilizler, Kars ve Ardahan da Ermeniler tarafından yeniden işgal edildi ve yeni katliamlar ve zulümler yapıldı. Batum dışındaki topraklar anavatana ancak Milli Mücadele döneminde tekrar kavuştular ve Ermeni zulümlerine son verildi⁹¹.

⁹⁰ Erdaş, a.g.e., s. 47-49.

⁹¹ Ali Arslan, "I. Dünya Savaşı Sonunda Batum'un Statüsü", **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri (29-31 Mayıs 1995) Bildirileri**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1996, s.153-168; Türk-Ermeni ilişkileri İstanbul Üniversitesi'nde yapılan bir uluslar arası sempozyumda çeşitli yönleriyle ele alındı. Bkz. **Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001) Bildiriler**, Haz. Selçuk Erez ve Mehmet Saray, İstanbul Üniversitesi Yay., 2001.

ÖZET

Makalede Birinci Dünya Savaşında Kafkas cephesinde Ruslar tarafından işgal edilen Türk toprakları ve Elviye-i Selase (Kars, Ardahan ve Batum)'nin Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918) sürecinde kurtarılması anlatılmaktadır. Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasında imzalanan bu antlaşmaya göre Rus orduları işgal ettikleri Türk topraklarından çekileceklerdi. Fakat Rus orduları çekilirken Ermenilere toprak, makineli tüfekler dahil çok miktarda silâh, cephane ve harp malzemesini bıraktılar. Elde ettikleri bu harp malzemesi ile bölgeyi elde tutamayan Ermeniler Osmanlı 3. Ordusunun önünden çekilirken birçok katliamlar yaptılar.

SUMMARY

The article deals with freeing the Turkish territories which occupied by the Russian army during World War I and Three Vilayets (Kars, Ardahan and Batum) at the Caucasian Front after the Brest-Litovsk Treaty (March 3, 1918). According to this treaty which signed between Ottoman State and Soviet Russia, the Russian Army would leave the occupied Turkish territories and Three Vilayets. But during their withdrawal, Russian Army left lots of arms including guns and machine guns, ammunitions and extensive war materials to the Armenians. The Armenians, who were incapable of keeping the region under their control, committed atrocities against the Turks during their withdrawal before the Ottoman 3rd Army.